

Ю.Г.ПИЛЯВЕЦЬ, Р.І.ПИЛЯВЕЦЬ*

КАТОРГА У СРСР (1943–1954 рр.): ТАБОРИ, КОНТИНГЕНТ, УМОВИ УТРИМАННЯ ТА ПРАЦІ В'ЯЗНІВ

Упродовж 11 років, від 1943 до 1954 рр., у СРСР існувала спеціальна міра покарання – каторжні роботи. Її було введено для покарання осіб, звинувачених в особливо тяжких злочинах проти держави («фашистських злочинців і їх пособників»). Для утримання засуджених до цієї міри покарання створювалися спеціальні каторжні відділки у виправно-трудовах таборах, пізніше переважна більшість каторжників утримувалася у спеціально створених особливих таборах МВС СРСР. Умови утримання і праці цієї категорії в'язнів у порівнянні з умовами утримання інших в'язнів ГУЛАГ були вкрай суворими, нелюдськими, що призводило до високої захворюваності й смертності контингенту. Лише у 1954 р. каторжники у своєму правовому стані були прирівняні до інших в'язнів, а цей вид покарання було вилучено з радянського законодавства. Авторами статті вперше зроблено спробу комплексно висвітлити питання, пов'язані з каторгою у СРСР.

«Українське прочитання» ГУЛАГу ще не відбулося. Цей висновок, зроблений майже п'ять років тому відомим журналістом і дослідником В.Кіпіані після виходу українського перекладу книги американської журналістки Е.Епплбом¹, не втратив своєї актуальності. Він також справедливий і стосовно решти пострадянських країн. Виняток становлять лише ґрунтовні дослідження російських істориків, проте і в Російській Федерації повної картини історії радянської системи виправно-трудовах таборів на цей час не створено. Чи не найменш досліджена сторінка – історія каторги як особливого та одного з найжорстокіших видів покарання у СРСР. Автори статті не ставлять за мету дати саме «українське прочитання» радянської каторги, проте сподіваємося, що постановка цієї проблеми приверне увагу українських істориків – дослідників ГУЛАГ та радянської пенітенціарної системи, ставши поштовхом для подальших розвідок у цьому напрямку.

Джерельна база досліджуваного питання не досить широка й основний масив джерел перебуває переважно в Російській Федерації. Документальну основу, як і у цілому для дослідження історії ГУЛАГ, становлять матеріали Державного архіву Російської Федерації, насамперед фонд Р-9414, де зберігаються документи Головного управління місць покарання (ГУМП) – Головного управління виправно-трудовах таборів і колоній (ГУВТТК) НКВС–МВС СРСР, зокрема й за період 1943–1954 рр. Певна частина документів для вивчення проблематики радянської каторги міститься у фондах головних управлінь таборів МВС СРСР, зокрема лісової (Р-8360), азбестової (Р-8363), слюдяної

* Пиливець Юрій Григорович – кандидат історичних наук, доцент, начальник кафедри гуманітарних і соціально-економічних дисциплін Псковського юридичного інституту Федеральної служби виконання покарань Російської Федерації; Пиливець Ростислав Іванович – кандидат історичних наук, доцент, начальник відділу аналізу подій Другої світової війни Українського інституту національної пам'яті (Київ, Україна).

E-mail: rost@memory.gov.ua

¹ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А.Іщенко. – К., 2006.

(Р-8364) промисловості, гірничо-металургійних підприємств (Р-8361), промислового (Р-8541) та залізничного (Р-9407) будівництва, шосейних доріг (Р-9418), а також Управління будівництва Далекої Півночі (Р-9420) та ін. Значний інтерес для дослідників становлять опубліковані й неопубліковані спогади в'язнів-каторжан, які подають реальну картину умов життєдіяльності каторжних відділків і особливих таборів крізь призму суб'єктивних вражень від пережитого. Частина таких спогадів зберігається в архіві Московського науково-інформаційного та просвітницького центру «Меморіал» (Московський архів «Меморіал») у складі мемуарної колекції (фонд 2)².

Поняття «каторга» походить від грецького *κατεργων* – катергон, що означало велике гребне судно з трьома рядами весел; пізніше такі судна називали також галерами. У значенні покарання термін «каторга» вперше з'являється в добу пізнього середньовіччя. Це було пов'язане з тим, що у багатьох країнах тоді практикувалося використання праці полонених на військових суднах-галерах. Людей, які поверталися з неволі на Батьківщину і які на чужині змушені були працювати веслярами на каторгах, досить часто називали «каторжними». Зокрема, таке іменування було поширеним серед донських козаків і зрідка вживалося запорожцями³.

Мовознавці С.І.Ожегов і Н.Ю.Шведова подають таке визначення: «Каторга – найбільш тяжкі (початково на галерах) примусові роботи для в'язнів у тюрмах або інших місцях з особливо суворою режимом»⁴. В Українській радянській енциклопедії читаємо: «Каторга (від гр. «галери») – в експлуататорських державах особливий вид покарання. Уперше застосовано за середньовіччя, коли засуджених до каторги відправляли веслярами на судна галери (катерги), звідси й назва. Каторга головним чином була засобом політичних репресій (наприклад, депортація в Нову Каледонію учасників Паризької комуни 1871; у царській Росії на каторгу засилали декабристів, петрашевців, більшовиків та ін.)»⁵. Таким чином, під «каторгою» («каторжними роботами») слід розуміти особливий вид покарання за тяжкі, з погляду держави, кримінальні та політичні злочини, що передбачає поєднання примусових робіт (важка фізична праця) та особливого суворого режиму утримання в місцях позбавлення волі.

Каторжні роботи як спеціальна міра покарання були запроваджені указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. «Про міри покарання для німецько-фашистських злочинців, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів і зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і для їх пособників». Документ мав гриф «Не для друку». У ст.2 наголошувалося, що «пособники з місцевого населення, викриті у сприянні злочинцям у вчиненні розправ і насильства над цивільним населенням і полоненими червоноармійцями, караються засланням на каторжні роботи строком від 15 до 20 років».

² [Електронний ресурс]: <http://www.memo.ru/history/memories/index.htm>

³ [Електронний ресурс] http://www.history.org.ua/index.php?l=ЕНУ&verbvar=Katorga_roboty

⁴ Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – Москва, 1992.

⁵ Українська радянська енциклопедія. У 12 т. – 2-ге вид. – К., 1974–1985.

Для утримання засуджених до каторжних робіт на підставі цілком таємного наказу НКВС СРСР №00968 від 11 червня 1943 р. при Воркутинському, Норильському та Північно-Східному (Севвостлаг⁶ – підрозділ сумновідомого Дальстрою) виправно-трудовах таборах (ВТТ) було створено спеціальні табірні відділки із загальним лімітом наповнення 30 000 осіб⁷. Окрім того, у складі Караґандинського ВТТ (Карлаг) виник каторжний відділок для непрацездатних інвалідів і тяжкохворих каторжників. Жінки, придатні до фізичної праці, згідно з циркуляром НКВС №48сс від 10/11 лютого 1944 р., направлялися у Севвостлаг⁸.

17 липня 1943 р. наказом №001241 було затверджено «Інструкцію з обліку та етапування в'язнів, засуджених до каторжних робіт», за якою особовим справам каторжників надавалися номери за книгою реєстрації засуджених. Вона велась окремо від загальної книги реєстрації в'язнів. Номери особових справ каторжників обчислювалися серіями від 001 до 0999 включно, крім цього кожній серії присвоювалася буква алфавіту, що проставлялася перед номером справи. Після номера проставлялися букви «ктр» («каторжні роботи»). Такий номер переносився на всі облікові документи, заведені на каторжника, нашивався на його одяг. З цього моменту в'язень втрачав свої ім'я та прізвище. Спілкуватися з ним наказувалося лише називаючи номер⁹.

Перші каторжні відділки були організовані у Севвостлагу та Норильлагу. На липень 1944 р. у цих відділках утримувалося вже 5200 ув'язнених. На грудень 1944 р. було створено 5 каторжних відділків¹⁰, в яких на 1 січня 1945 р. утримувалося 12 254 особи.

Відразу після закінчення війни відбувається швидке зростання чисельності засуджених до каторжних робіт. Так, якщо на 1 квітня 1945 р. у ВТТ налічувалося 15 586 каторжників (у тому числі 1113 жінок¹¹ і 5 неповнолітніх віком до 17 років), то вже на 1 жовтня того ж року їх загальна кількість становила 25 796 людей (у тому числі 2381 жінка, 125 неповнолітніх)¹², на 1 листопада 1946 р. – 59 002¹³, на 1 січня 1947 р. – 60 021 осіб¹⁴. У вересні 1947 р. число каторжан у виправно-трудовах таборах ГУЛАГ досягло 64 764

⁶ Тут і далі назви таборів подано в їх узвичаєному російському варіанті.

⁷ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. – Т.2: Карательная система: структура и кадры. – Москва, 2004. – С.220.

⁸ История сталинского ГУЛАГа... – Т.4: Население ГУЛАГа: численность и условия содержания. – С.630.

⁹ Кокурин А., Морукон Ю. ГУЛАГ: структура и кадры // Свободная мысль. – 2000. – №7. – С.111–112. Зазначимо, що міністр внутрішніх справ СРСР С.Н.Крулов у своєму виступі 27 вересня 1954 р. на нараді керівних працівників виправно-трудовах таборів і колоній, критикуючи «буржуазну систему виконання покарань», з осудом заявляв: «Із метою завдання фізичних і моральних страждань у ряді буржуазних держав передбачене звернення до в'язнів не за прізвищами, а за номерами (наприклад в Італії)» (див.: ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960. (Россия XX век. Документы). – Москва, 2002. – С.665).

¹⁰ Земсков В.Н. ГУЛАГ: историко-социологический аспект // Социологические исследования. – 1991. – №7. – С.3.

¹¹ Мулукаев Р.С., Малыгин А.А., Епифанов А.Е. История отечественных органов внутренних дел: Учеб. для вузов. – Москва, 2005. – С.236.

¹² Там же. – С.261.

¹³ История сталинского ГУЛАГа... – Т.4. – С.109.

¹⁴ Дугин А.Н. Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты. – Москва, 1999. – С.33.

особи¹⁵. У наступні роки кількість каторжників стабілізувалася на рівні 50–60 тис. людей. Так, на 1 липня 1949 р. у каторжних відділках ВТТ утримувалося 55 722, на 1 січня 1951 р. – 62 599 осіб¹⁶.

Зростання чисельності засуджених до каторжних робіт вимагало створення нових таборів і спеціальних відділків. У 1945 р., згідно з наказом НКВС №00737 від 25 червня, Тайшетський ВТТ управління виправно-трудова таборів і колоній (УВТТК) УНКВС по Іркутській області був реорганізований у Тайшетський табір НКВС для утримання каторжників 3-ї та 4-ї категорій працездатності¹⁷ (хворі, придатні до легкої фізичної праці та інваліди), з безпосереднім підпорядкуванням ГУЛАГ НКВС. Необхідність створення такого відділку диктувалася тим, що значну частину ув'язнених становили хворі та інваліди, нездатні виконувати виробничі норми. Крім того, частина з новоприбулих засуджених після проведення слідства та етапування потребувала стаціонарного лікування. На початок липня у цьому таборі налічувалося 12 577 в'язнів¹⁸.

Каторжний Тайшетський ВТТ проіснував недовго. 8 вересня 1945 р. за наказом №0231 у зв'язку з відновленням будівництва БАМ (Байкало-Амурської магістралі) і «необхідністю прийому та розміщення повноцінної робочої сили», Тайшетлаг для утримання каторжників з обмеженою придатністю до праці було ліквідовано, а його контингент (13 000 каторжників і в'язнів) переведено у Сиблаг і Карлаг, після чого у Тайшетлагу залишилося всього 4823 нетранспортабельних ліжкових хворих¹⁹.

Проте проблема утримання каторжників з обмеженою придатністю до праці залишалася актуальною, тим більше, що їх кількість постійно зростала. Тому наказом №0076 від 22 січня 1946 р. для утримання цієї категорії в'язнів у Молотовській області (нині Пермська область Російської Федерації) було створено Пониський ВТТ із лімітом наповнення 4000 осіб. Ув'язнених цього табору планувалося використовувати на будівництві Пониської ГЕС та інших роботах. Проте цей табір не міг прийняти всіх обмежено працездатних каторжників, тому 25 лютого 1946 р. наказом №00155 створюється Томський ВТТ (із 1949 р. – ВТТ будівництва №601) із лімітом наповнення 6000 осіб. В'язнів передбачалося використовувати у деревообробному та лісопильних цехах цього табору. Після створення особливих таборів МВС СРСР більшість хворих і інвалідів було зосереджено у Спаському табірному відділку (Карагандинська область Казахської РСР).

У подальшому географія розміщення каторжників продовжувала розширюватися. З 1951 р., згідно з розпорядженням МВС СРСР №67с від

¹⁵ Мулукаев Р.С., Малыгин А.Я., Елифанов А.Е. Указ. соч. – С.261.

¹⁶ Дугин А.Н. Указ. соч. – С.41, 43.

¹⁷ До третьої групи працездатності належали в'язні, що мали явно виражені фізичні вади та хвороби, як-от декомпенсований порок серця, хронічні захворювання нирок, печінки й інших органів, однак такі, що не викликали глибоких розладів організму. До четвертої групи працездатності належали в'язні з тяжкими фізичними вадами, що виключали можливість їх повноцінного трудового використання.

¹⁸ Система исправительно-трудова лагерея в СССР, 1923–1960: Справочник. – Москва, 1998. – С.477.

¹⁹ Там же. – С.476–477.

19 січня 1951 р., засуджені до каторжних робіт направлялися для відбуття покарання у спеціальні табірні відділки Воркутлагу, Норильлагу, Сиблагу, Ангарлагу, Севвостлагу, Білозерського ОТП УМВС Вологодської області. Однак основні потоки в'язнів направлялися у каторжні відділки особливих таборів «Дібровний», «Степовий», «Піщаний», «Озерний», «Береговий», «Річковий», «Гірський», «Луговий»²⁰. Такі табори, створення яких розпочалося в 1948 р., призначалися винятково для утримання особливо небезпечних державних злочинців.

Окрім того, каторжні в'язні утримувалися у Вологодській, Олександрівській, Златоустівській, Тобольській каторжних тюрмах²¹, куди вони потрапляли, як правило, на підставі вироків Особливої наради НКВС СРСР за злочини, здійснені під час відбування покарання. Характеризуючи склад каторжних в'язнів, слід зазначити, що поряд з особами, які насправді скоїли тяжкі злочини, у каторжних відділках утримувалося чимало обвинувачених без достатніх для цього підстав і пізніше реабілітованих.

Порядок і режим утримання засуджених до каторжних робіт регламентувався інструкцією, введеною наказом НКВС СРСР №00968 від 11 червня 1943 р. За цим документом каторжники розміщувалися ізольовано від решти в'язнів в окремих табірних підрозділах, які додатково огорожувалися і перебували під посиленою охороною. У житлових зонах було запроваджено режим, близький до тюремного (ґрати на вікнах, бараки замикалися на ніч, було встановлено заборону залишати їх у неробочий час). Норма житлової площі визначалася 1,6 кв.м на людину (у таборах загального режиму – 2 кв.м). Однак і цієї норми далеко не завжди дотримувалися. Для каторжан був встановлений спецодяг спеціального зразка й кольору з нашитим на верхньому вбранні особистим номером в'язня.

Протягом першого року ув'язнення каторжники не мали права листуватися, отримувати посилки й бути премійованими за працю, їм заборонялося читати книги та газети. У наступні роки залежно від поведінки й виконання виробничих норм, начальник табору міг дозволити листуватися, читати літературу й періодику, отримувати посилки та преміальні гроші, але не більше визначеної суми²². Тільки в голодному 1946 р., коли смертність в'язнів набула катастрофічних розмірів, засудженим до каторжних робіт під час їх перебування на пересильних пунктах розпорядженням НКВС №23 від 22 лютого 1946 р. тимчасово, до особливих указівок, було дозволене отримання продуктів, речових посилок і передач, про що каторжники могли послати суворо контрольоване повідомлення своїм родичам. Особливий нагляд установлювався також і за отримуваними посилками та передачами²³.

Контингенти каторжних відділків використовувалися на фізично тяжких роботах, головню у галузях із високим ступенем ризику для життя (видобування свинцю, азбесту, уранової та кобальтової руди тощо), а також на

²⁰ История сталинского ГУЛАГа... – Т.2. – С.372.

²¹ Дугин А.Н. Указ. соч. – С.37.

²² История сталинского ГУЛАГа... – Т.2. – С.220–221.

²³ Там же. – Т.4. – С.67–68.

вугільних шахтах, кар'єрах, лісоповалі, видобутку золота та на будівництві. Старші, бригадири і майстри у бригади каторжан призначалися лише з вільнонайманих або в'язнів інших категорій. Встановлена тривалість робочого дня сягала 10 годин, на одну годину вище за загальнотабірну норму. Однак на практиці, залежно від виконання виробничої норми, робочий день часто продовжувався до 12 і більше годин, причому перехід на роботу та назад до робочого часу не входив. На роботу каторжників виводили під посиленням конвоем. Заліки робочих днів на них не поширювалися.

6 травня 1944 р., відповідно до вказівки НКВС №1/8243, для каторжників вводився дводенний відпочинок на місяць (з 1 липня 1950 р., згідно з розпорядженням МВС «Про тривалість робочого часу і порядок надання днів відпочинку для засуджених до заслання на каторжні роботи» – чотириденний відпочинок, а також у дні державних свят)²⁴. Проте у своїх спогадах колишні в'язні-каторжники зазначають, що вихідні дні їм не надавалися. Так, Н.Ф.Одолинська, яка з 1945 р. утримувалася на каторжному режимі у Норильлагу, згадувала, що для них не було вихідних навіть у післявоєнні роки. Навесні 1949 р. її перевели у жіночу каторжну зону особливого табору «Гірський», де існувала подібна практика. Перше згадування про вихідні дні для каторжників у спогадах Н.Ф.Одолинської припадає на початок 1950-х рр.²⁵ На каторжників не поширювалася дія наказу МВС СРСР №0418 від 1949 р., за яким запроваджувалися зменшені норми праці для в'язнів, що мали другу категорію праці («фізично неповноцінні»), хоча майже половина з них належала саме до цієї групи.

За відмову від роботи, порушення режиму утримання, невиконання норм виробки та розпоряджень табірної адміністрації для каторжників встановлювалися такі види покарання: збільшення робочого дня до двох годин додатково, переведення на тяжчу роботу, утримання в одиночному карцері терміном до 20 діб, арешт і притягнення до кримінальної відповідальності з розглядом справи Особливою нарадою НКВС СРСР²⁶. Найтяжчим видом покарання був одиночний карцер. Ці приміщення навіть узимку практично не опалювалися. Кинутих у карцер на роботи не виводили, постільну білизну їм не видавали, а норму харчування суттєво урізали – до 300 г хліба на добу. Крім того – кип'яток в обмеженій кількості та один раз на день рідка їжа. Далеко не кожен міг витримати ці тортури голодом і холодом, а потрапити в карцер можна було за найменшу провину, а то й просто за розпорядженням табірної адміністрації.

Умови праці та утримання каторжників були дуже важкими. Колишній ув'язнений особливого табору «Степовий» А.Є.Кропачкин так описує роботу на шахтах Байконуру: «Колись тут було відкрито родовище кам'яного вугілля з товщиною пласта 60–100 см на глибині 100 м від поверхні. Використовувати техніку за такої товщини пласта неможливо, а от обушок

²⁴ История сталинского ГУЛАГа... – Т.2. – С.589.

²⁵ *Одолинская Н.Ф.* Советские каторжники (воспоминания) // Московский архив об-ва «Мемориал». – Ф.2. – Оп.2. – Д.66. – Л.31, 91, 133–134.

²⁶ История сталинского ГУЛАГа... – Т.2. – С.221.

і санчата у вигляді дерев'яних ночов із лямкою були найбільш придатними... Забійник длубав кайлом, завантажував ночви вугіллям, і саночник навколішки волік їх до стволу виробки. Тільки тут можна було випростатися на повен зріст, висипати вугілля у цебер – і знову навколішки та плазом у забій»²⁷. І так по десять і більше годин, адже план слід було виконувати незважаючи ні на що. Як говорив начальник Дальстрою І.Ф.Нікішов: «Вистелю забій трупами, але план з наміву золота виконаю». Таким чином він виконував вказівку Л.П.Берії, який вимагав: «В'язнів не пади. Доки йдуть пароплави, робсилою завжди будеш забезпечений»²⁸.

Про те, як видобували золото на Колимі, описує у своїх мемуарах колишній каторжник Д.Є.Алін. «Прибувши на об'єкт, кожен хапав ломик, пірнав у шурф і там довбав мерзлий ґрунт, змішаний із камінням, тобто бив бурку не менше 50 см завглибшки. Вечері приходив підривник, вимірював глибину. Якщо 50 см не було, то він підривати відмовлявся. Значить, після роботи замість зони каторжанин потрапляв у шизо (штрафний ізолятор – *Авт.*). Він не опалювався, тому за температури мінус 50°C на дворі тут було не вище мінус 40°C. А вранці – знову в забій. Після такої ночівлі який із тебе робітник? І ти знову не забезпечив вибух, і знову в шизо»²⁹.

Про заготівлю деревини на Колимі свідчить колишня каторжанка О.Л.Владимирова, яка утримувалася у табірному відділку з дещо несподіваною назвою «Вакханка», що входив до складу особливого табору №5 «Береговий». Ділянки лісопозалу перебували на відстані від 5 до 10 км від табпункту. І взимку, у заметіль і мороз долати цю відстань пішки було дуже непросто. Робота жінок-каторжниць включала трелювання колод на собі, тобто по дві жінки впрягалися у санчата, перекладина через груди, і тягли колоди на відстань кілька кілометрів за один «рейс». Так, наприклад, слабосильна бригада п'ятигодинників, організована через велику людську виснаженість, возила деревину по одному рейсу в день на відстань 5 км. Для робітничих бригад норми були значно вищими. Бригади, що їх не виконували, залишалися в лісі до опівночі. Нерідко табірні «вакханки» помирали від розриву діафрагми. Такі смерті фіксувалися як виробничий травматизм внаслідок порушення техніки безпеки. Вони не псували табірних показників, адже проходили по іншій графі обліку³⁰.

У не менш тяжких умовах утримувалися каторжники в інвалідних таборах і відділках. Про це, зокрема, свідчать протоколи зборів комуністів уже згадуваного Тайшетлагу: «Велика смертність не йде на зниження. Погано з харчуванням, немає білизни, постільних речей, речпостачанням забезпеченість на 20%. Обмундирування та взуття немає. [...] Немає мисок, ложок та іншого посуду. Контингент не використовується за категорійністю. Багато в'язнів 4 групи. [...] Є спалахи висипного тифу. [...] Табір для утримання каторжан непридатний». Ще раз підкреслимо, що у таких умовах утримувалися

²⁷ Поживши в ГУЛАГе. – Москва, 2001. – С.384.

²⁸ Доднесь тяготее: В 2 т. – Т.2: Кольма. – Москва, 2004. – С.16.

²⁹ Алін Д.Є. Мало слов, а горя реченька...Невдуманые рассказы. – Томск, 1997. – С.187.

³⁰ История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР. – Москва, 2002. – С.190.

тяжкохворі та інваліди, направлені у Тайшетлаг на оздоровлення. Крім того, слід мати на увазі, що від роботи ці в'язні не звільнялися. Організацію праці інвалідів у Спаському табірному відділку описав О.І.Солженіцин у своєму відомому художньо-історичному дослідженні: «У Спаськ прислалали інвалідів – закінчених інвалідів, яких уже відмовилися використовувати у своїх таборах. Але, дивовижно! – переступивши цілощю зону Спаська, інваліди разом перетворювалися у повноцінних роботяг. [...] Одноногі всі використовувалися на сидячій роботі: бій каміння на щебінку, сортування тріски. Ані милиці, ані навіть однорукість у Спаську не були перешкодою для роботи». Природно, що результати такого «оздоровлення» були невтішними. Так, із липня по жовтень 1946 р. в Пониському ВТТ померло 154 особи, тобто, близько 3% від середньосписочного складу в'язнів.

Узагалі проблема медичного обслуговування ув'язнених – це окремий аспект гуглаївської історії, в якій проявилися, з одного боку, самовідданість і співчутливість до в'язнів, а, з іншого, садизм та жорстокість медичного персоналу. Наведемо лише один приклад із цієї страшної історії. У вже згадуваних мемуарах Д.Є.Алін писав, як йому лікували обморожені пальці: «Коли я показав йому (табірному лікареві – Авт.) свої пальці, він оскаженів, схопив резиновий шланг і почав мене бити. Бив від усієї душі, примовляючи: “Що, сука, захотів під розстріл? Так я зараз це діло оформлю”. Потім схопив мою обморожену руку і сунув її у казанок із гарячою водою. Біль був нестерпний. Коли “лікар” вийняв мою руку з казанка, вона була – один суцільний кривавий пузир. Потім він копнув мене, і я опинився під порогом». Після цього Д.Є.Алін був кинутий до штрафного ізолятора за «скалічення членів»³¹. Унаслідок такого «лікування» він утратив півпальця, і це можна вважати вдалим результатом. Як проводили операції з ампутації кінцівок, він описує так: «Після огляду хворого, лікар давав розпорядження помічнику: “Відрізати залишки пальців на руці чи на нозі”. Помічник брав звичайні шевські кусачки, відкушував або обривав залишки кінцівок, що теліпалися, і, змастивши якоюсь жовтою рідиною, гукав у коридор: “Наступний!”. “Прооперований” самостійно добирався до своїх нар. Усе. Операція пройшла успішно. Якщо зможеш, то виживеш, а не зможеш – справа твоя»³².

Звичайним явищем у каторжних відділках, а втім, як і у всіх інших, було свавілля табірної адміністрації. Факти знущань над в'язнями визнавалися навіть на офіційному рівні. Деякі з них у доповідній записці (5 лютого 1952 р.) на ім'я секретаря ЦК ВКП(б) Г.М.Маленкова наводив міністр держбезпеки СРСР С.Д.Ігнат'єв. Зокрема, зазначалося, що 25 вересня 1951 р. в особливому таборі МВС «Степовий» солдат воєнізованої охорони Сивішкін застрелив в'язня Гончара, якому охоронець спочатку дозволив вийти за межі зони, а потім відкрив вогонь. 1 травня 1951 р. начальник інтендантської служби особливого табору МВС «Озерний» старший лейтенант Богданов, будучи п'яним, під час роботи в'язнів із завантаження вагонів нацькував на них службового собаку, а потім побив ув'язненого Меква.

³¹ Алін Д.Е. Указ. соч. – С.187–188.

³² Там же. – С.192.

6 листопада 1951 р. офіцери й солдати 6-го відділку табору «Річковий», супроводжуючи з роботи бригаду в'язнів, цькували їх собаками, а двом в'язням наказали відстати від колони й бігти геть, а потім відкрили вогонь з автоматів поверх голів. 24 жовтня 1951 р. начальник частини інтендантської служби того ж відділку лейтенант Русинов у присутності решти в'язнів побив ув'язненого Костришина за те, що він під час розвантаження вагонів поклав собі у кишеню кілька картоплин. 24 листопада 1951 р. група конвоїрів табору «Річковий» побила в'язня Лещева, який, будучи хворим, відстав від колони. 10 травня 1951 р. охорона 8-го відділку особливого табору МВС «Піщаний» без жодної причини нацькувала на в'язнів, які прямували до місця роботи, собаку, який покусав ув'язненого Калаушиса. По закінченні роботи в'язні, побоюючись повторення знущань, відмовилися шикуватися у колону, а коли їм оголосили, що цього більше не повториться й вони попрямували до житлової зони, конвой знову спустив 5 службових собак, які, накинувшись на в'язнів, покусали 6 осіб. Наступного дня конвоїри нацькували на ув'язненого Зауріна кількох собак, і незважаючи на те, що у потерпілого були сильно покусані обидві ноги, солдати наказали йому бігом доганяти колону³³. І подібних фактів можна навести чимало.

Постійним супутником каторжників був голод. Норма харчування для тих, хто виконував виробничу норму, становила: хліб – 800–900 г, крупа – 130 г, макарони – 10 г, м'ясо – 35 г, риба – 160 г, картопля – 400 г, цукор – 27 г³⁴. Тим, хто перевиконував встановлену норму, видавали додатково 100 г хліба, 20 г м'яса, 80 г крупи, 20 г риби. А для тих, хто не виконував норми виробки, раціон зменшувався. Так, в'язні, що виконали норму лише до 50%, отримували 450 г хліба, 50 г крупи, 60 г риби, 250 г картоплі й 200 г овочів³⁵. Щоб належно оцінити харчовий раціон в'язнів, слід пам'ятати, що ці норми призначалися для людей, які протягом десяти й більше годин займалися виснажливою фізичною працею у вкрай суворих кліматичних умовах. Навіть в офіційних документах визнавалося, що такі норми недостатні для підтримки працездатності. Так, у доповідній записці від 8–9 січня 1953 р. на ім'я міністра внутрішніх справ СРСР С.Н.Кружлова начальник ГУЛАГ І.І.Долгих указував, що «для особливих контингентів встановлено підвищену, проти загальних контингентів, тривалість робочого дня, що вимагає великої витрати енергії, а отже, і посилення харчування», натомість встановлена до видачі норма «е вкрай недостатньою»³⁶.

Крім того, якість їжі була дуже низькою. Колишній каторжник Ф.С.Бергер згадував: «В їдальні висіло меню “бульйон вівсяний із риб'ячими голівками” – це означало бурду з голів гнилої риби, засипану неочищеним вівсом. Біля столів за спинами тих, хто їв, постійно стояли люди в очікуванні об'їдків. [...] У нас, наприклад, за столом із деякими іншими був старий – колишній полковник царської армії, якого наші викрали з Парижа для

³³ История сталинского ГУЛАГа... – Т.4. – С.308–309.

³⁴ ГУЛАГ: Главное управление лагерей... – С.545.

³⁵ Там же. – С.550.

³⁶ История сталинского ГУЛАГа... – Т.3: Экономика ГУЛАГа. – С.313.

того, щоб дати 25 років. Люди рилися у помийних ямах, притому найбільш незахищена частина – представники інтелігенції, доктори наук, артисти»³⁷. Як наслідок – туберкульоз, дистрофія, пелагра. Так, із 1130 хворих, які перебували на 1 листопада 1946 р. у стаціонарі Пониського ВТТ, 405 страждали дистрофією, 155 – пелагрою, 200 – туберкульозом. На початку 1951 р. кожен третій в'язень цього табору перебував у лікарні.

Іншим постійним «супутником» в'язнів був холод. Більшість особливих таборів розташовувалися у віддалених районах Крайньої Півночі, де зима настає рано, триває до восьми місяців і супроводжується сильними морозами та хуртовинами. Так, у Норильську зима починається вже із середини жовтня, а сніг розтає тільки у червні. Із грудня по лютий триває полярна ніч, коли слабе денне світло лише 2–3 години на добу змінює темряву. Середньорічна температура тут мінус 10,5°C (у січні – мінус 30,6°C, у липні – плюс 10,5°C). Морози сягають 50°C³⁸. Тому ані тілогрійка, ані ватяні штани, що видавалися в'язням, не захищали їх від пронизливого морозу й вітру. До того ж одяг швидко зношувався. «Упродовж останніх восьми років потреба у речовому майні для постачання в'язнів Держплан задовольняв у дуже обмеженому розмірі, – зазначалося у пояснювальній записці МВС про речове забезпечення на 1949 р. – Виділені фонди на 1948 р. покривають потребу: по тканинах на виготовлення одягу, білизни, постільних речей – 32,5%, по взуттю різному – 44%, по взуттю валяному – 51,2%. У результаті склалося надзвичайно скрутне становище із забезпеченням контингенту речовим майном. [...] Переважна кількість наявного речмайна неодноразово ремонтувалася, реставрувалася»³⁹.

Нерідко одяг в'язнів перетворювався на лахміття, а замість взуття багато хто носив «чуні» (мотуз'яні лапті) з прив'язаними до них обрізками автопокришок. Колишній каторжник В.Ладейщиков, який відбував покарання на Колімі в особливому таборі «Береговий», згадував: «Уявіть українців, які звикли до доволі теплового клімату, і киньте їх на морози, що доходять до 60°C, у нещадні північні вітри, котрі видувають останні залишки тепла з ватної одежини. До того ж її у перший рік неможливо було просушити – вкрадуть! Спробуй знайди потім онучі або рукавиці. Та їх і шукати ніхто не буде. А в мокрих чунях чи онучах – неминуче обмороження, згниєш живцем. Холод дошкуляв і в камерах. Іван Голубев, проста російська душа, якимось уже в роки, коли на каторзі пом'якшився режим, зізнався: «Вперше нині обігрівся. А то, віриш, не міг ані кувалдою, ані баландою відігрітися, тремтів увесь»⁴⁰. Якщо взимку бідою для в'язнів були морози, то влітку, особливо у північних таборах – комарі та мошка. Один із в'язнів згадував: «Що це таке – колимські комарі, описати важко, це треба відчути. Навіть тварина не витримує їх натиску. Олені рятуються у воді, перестають їсти»⁴¹.

³⁷ Бергер Ф.Е. Как это было...// Жертвы войны и мира. – Одесса, 2000. – С.78.

³⁸ ГУЛАГ: Главное управление лагерей... – С.748.

³⁹ ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои. – Франкфурт-на-Майне; Москва. – С.48.

⁴⁰ Ладейщиков В. Записки смертника // Доднесь тяготее. – Т.2: Кольма. – С.77.

⁴¹ Поживши в ГУЛАГе. – С.47.

Проте слід зазначити, що не в усіх табірних відділках каторжники годували. Так, той же В.Ладейщиков, який певний час працював в урановій шахті, писав: «Правда, що там добувався саме уран, не знали. Говорили просто – метал. Дивувалися лише, що в їдальні на шахті та збагачувальній фабриці (на обід у табір там не вносили) дуже добре годують, разом із вільнонайманими. Дають м'ясу тушонку та ковбасу (в бляшанках, американську) з макаронами, густо приправлену жиром»⁴². Згадуваний вище Ф.С.Бергер, який відбував покарання в особливому таборі «Степовий» у районі Караганди і був переведений на Східно-Крунрадський молібденовий рудник, зазначав, що їх «добре годували: в їдальні на столі лежав хліб, у ларьку все було, а в тумбочках масло. В бараках сухо, світло. Вночі все відчинено, нагляdslужба нас не чіпає»⁴³. Однак 3–4 роки праці на цих рудниках робили людину або інвалідом (силікоз – хвороба, що розвивається внаслідок потрапляння пилу молібденової руди у легені), або небіжчиком.

Високий рівень смертності каторжників підтверджується офіційною статистикою. Зокрема, по Норильлагу у 1945 р. він становив 14,9%, у 1946 р. – 7,8%, у 1947 р. – 5,6%⁴⁴ (у середньому по ГУЛАГ у зазначений період відповідно 5,95%, 2,2%, 3,59%)⁴⁵. Зауважимо, що йдеться про приблизні цифри, оскільки достовірність офіційної гулагівської статистики – тема окремого дослідження⁴⁶. Можна лише констатувати, що фальсифікація статистичних даних була звичайною справою на всіх рівнях гулагівської ієрархії. Наведемо лише один приклад. 5 квітня 1948 р. перший заступник міністра внутрішніх справ І.О.Серов підписав наказ №00357 «Про викриті факти фальсифікації в УВТТК УМВС по Челябінській області звітів про втечі в'язнів», де відзначалося, що протягом кількох років керівництво цього управління, «створюючи видимість доброї роботи з охорони в'язнів», навмисне подавало до ГУЛАГ занижені дані про втечі в'язнів, а очільники санітарного відділу УВТТК систематично занижувало дані про смертність, причому у політвідділі управління про це знали, але ніяких заходів не вживали. Із метою недопущення подібного міністрам внутрішніх справ республік, начальникам УМВС країв і областей наказувалося у місячний термін перевірити правильність складання в УВТТК–ВВТК звітів про втечу та смертність в'язнів, і при встановленні фактів фальсифікації винних покарати. Проте і цей наказ кардинально не змінив існуючого стану, тим більше, що керівництво ГУЛАГ саме періодично маніпулювало цифрами. Так, 18 серпня 1945 р. із табірної пункту Каеркан, що в Норильлагу, здійснила втечу група в кількості 31 особи⁴⁷. При їх затриманні, за офіційним телеграфним повідомленням у МВС заступника начальника Норильського ВТТ майора Копилова,

⁴² Ладейщиков В. Указ. соч. – С.84–85.

⁴³ Бергер Ф.Е. Указ. соч. – С.81.

⁴⁴ Бородкин Л.И., Эрты С. Структура и стимулирование принудительного труда в ГУЛАГе: Норильлаг, конец 30-х – начало 50-х гг. // Экономическая история: Ежегодник. 2003. – Москва, 2004. – С.186.

⁴⁵ ГУЛАГ: Главное управление лагерей... – С.441–442.

⁴⁶ Про методіку підрахунку відсотку смертності в'язнів див.: История сталинского ГУЛАГа... – Т.4. – С.597.

⁴⁷ Там же. – С.298.

29 каторжників було вбито й 2 затримано. Однак у наказі МВС із цього приводу, підписаному Л.П.Берією, інформація з Норильлагу набула дещо іншого вигляду: вказувалося, що всіх утікачів затримали.

У таких суворих умовах виробилася й специфічна стратегія виживання: «Загадувати на рік безглуздо. Та на місяць можна, хай на день. Уранці скажи собі: вистачить у мене сил дожити до обіду? Дожив – і ставиш нову мету: дожити до вечора. А там вечеря, ніч, відпочинок, сон. І так – від етапу до етапу, що не день»⁴⁸. Хто не зміг дожити, той опинявся на гулагівському цвинтарі. Як ховали померлих в'язнів описують багато з тих, хто пройшов табори: «Небіжчиків із зони вивозили на бику. Вранці їх вантажили голими на сани, складали акуратненько штабелем, ув'язували міцненько мотузкою, щоб «дубарі» дорогою не «розбіглися». Везли померлих за сопку на Колимський Катандик – кладовище, і скидали у шурф. Шурфи були глибокі, копали їх про запас, щоб вистачило на цілу зиму. В основному мор ішов у зимову холодну пору» (Д.Є.Алін)⁴⁹; «Дротом або мотузкою чіпляли мерців за ноги і волочили по дорозі. Кладовище було розташоване за табпунктом Середній Бутугічаг, неподалік від амоналового складу. Зручно – не треба далеко носити вибухівку. Сухі скелети, обтягнуті шкірою, ховали на «амоналівці» голими, у підготовленій вибухом загальній ямі. У нижній близьині та в ящиках з кілочком почали хоронити вже набагато пізніше» (В.Ладейщиков)⁵⁰.

Досвід діяльності каторжних відділків деяким керівникам держави видався корисним. Ще наприкінці війни висловлювалися думки про значне розширення правових меж застосування санкції у вигляді каторжних робіт. Зокрема, секретар ЦК КП(б)У М.С.Хрущов виступив із пропозицією ввести до майже всіх статей Кримінального кодексу, що передбачали як максимальну санкцію вищу міру покарання, засудження до каторжних робіт на термін 15–20 років. Мотивувалося це тим, що у судовій практиці трапляються випадки, коли позбавлення волі на 10 років є занадто м'яким покаранням, і суди, через відсутність більш суворої санкції, були змушені застосовувати розстріл, а це, на думку М.С.Хрущова, не що інше, як «розбазарювання» трудових ресурсів. Заступник народного комісара внутрішніх справ В.В.Чернишов 20 травня 1945 р. направив на ім'я наркома Л.П.Берії доповідну записку, в якій вказав, що «широке розповсюдження нової тяжкої санкції покарання у вигляді каторжних робіт до кінця переможної війни навряд чи доцільне. Тим більше, що фактичне застосування вищої міри покарання за останні роки було дуже незначним і у випадках конечної потреби».

Однак небажання МВС СРСР підтримати пропозицію М.С.Хрущова диктувалося аж ніяк не гуманністю цього відомства, а міркуваннями економічної доцільності. В.В.Чернишов наводив такі міркування: «Досвід засудження до каторжних робіт, який проводився до цього часу, показує, що велика кількість засуджених каторжників є непрацездатними (з 29 000 осіб

⁴⁸ Ладейщиков В. Указ. соч. – С.82.

⁴⁹ Алін Д.Е. Указ. соч. – С.193.

⁵⁰ Ладейщиков В. Указ. соч. – С.81.

майже 10 000 непрацевдатних) і не можуть бути залучені ні до яких робіт, а тим більше каторжних. З метою реальності покарання довелося б у законі «Про введення каторжних робіт» робити застереження про застосування цієї санкції тільки до фізично здорових людей, що ускладнило б на практиці роботу судів, а закон зробило б менш стійким». Крім того, В.В.Чернишов указував на той факт, що «досвід роботи з каторжниками у Воркутинському вугільному таборі показує, що засуджені до каторжних робіт на 15–20 років в умовах спеціального режиму для каторжників втрачають перспективу витримати до кінця терміну, 15–20 років. [...] Звідси моральна пригніченість і повна відсутність стимулу для праці, яка в результаті значно менш ефективна, ніж праця звичайних табірників, при цьому втрата працевдатності через 5–6 років майже обов'язкова. Виходячи з вищенаведеного, вважав би за доцільне пропозицію тов. Хрущова не приймати»⁵¹.

Відсутність перспектив звільнення, вкрай тяжкі умови утримання, рабська праця штовхали окремих в'язнів на втечу, навіть попри те, що шансів практично не було, адже табори дислокувалися в таких місцях, що бігти було просто нікуди, а сподіватися на допомогу вкрай малочисельного місцевого населення не доводилося. Відтак результат, як правило, був один – смерть. У «кращому» випадку – новий термін ув'язнення.

Поширеною практикою в гулагівських таборах було вбивство втікачів зі стандартним формулюванням: «При затриманні вчинив опір». П.Негретов, який із 1945 до 1955 рр. відбував термін ув'язнення у Воркуті, згадував: «У мій час на 6-й шахті, обплутаній уже колючкою, час від часу тікали з промислової зони, через яку проходила лінія залізниці. При здоровому глузді на таку втечу ніхто не йшов, тому що нікого з них живим назад не приводили. В одних підштанках лежали вони потім по дві – три доби на вахті, щоби всі розводи добре на них надивилися, мовляв, те саме і з вами буде, якщо надумаєте тікати»⁵².

Після вже згадуваної вище втечі з Норильлагу вийшов наказ НКВС №001186 від 10 жовтня 1945 р., за яким вимагалось каторжан, схильних до втечі, а також «бандитський елемент» та інших «злісних порушників режиму» зосередити в окремих табірних підрозділах і встановити за ними суворий нагляд. Конвоювання вказаних осіб здійснювати під посиленою охороною та з обов'язковим застосуванням наручників⁵³. Проте, незважаючи на вжиті заходи, каторжники не залишали спроб утекти. 27 лютого 1946 р. 8 в'язнів, які утримувалися в окремому табірному пункті Воркутлагу, озброївшись сокирами, напали на приміщення наглядової служби, що знаходилося посеред табірної зони. Нападники спробували заволодіти ключами, щоби відчинити ворота табірної зони. У результаті всі вони були затримані⁵⁴.

Для профілактики та запобігання втеч 8 березня 1946 р. НКВС СРСР видав наказ №00198 «Про завдання подальшого посилення охорони

⁵¹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей... – С.133.

⁵² Негретов П. Все дороги ведут на Воркуту. – Бенсон, 1985. – С.6.

⁵³ ГУЛАГ: Главное управление лагерей... – С.133.

⁵⁴ История сталинского ГУЛАГа... – Т.6: Восстания, бунты и забастовки заключённых. – С.653–654

державних злочинців у таборах і колоніях НКВС», в якому вказувалося, що причинами втеч стали незадовільна організація охорони в'язнів, недбале і в ряді випадків злочинне ставлення бійців охорони до виконання своїх обов'язків. У наказі як першочергове було поставлене завдання забезпечити надійну ізоляцію «особливо небезпечних державних злочинців», приписувалося розглядати втечу в'язнів як надзвичайну подію, по кожній втечі у 5-денний термін проводити ретельне розслідування, а про групові та втечі особливо небезпечних злочинців протягом 24-х годин доповідати у Москву, у центральний апарат НКВС телеграфно⁵⁵.

У липні 1947 р. із Сиблагу групову озброєну втечу здійснила група каторжан у складі 25 осіб⁵⁶. МВС видало наказ №00815, який затверджував заходи з поліпшення стану охорони й режиму утримання каторжан. Зокрема, вимагалось всі табпідрозділи, кожен барак і бригаду забезпечити агентурою; проводити щоденний обшук каторжан при виводі на роботу і поверненні в зону; охорону каторжних відділків укомплектовувати молодими, досвідченими, перевіреними кадрами; на бригаду з десяти каторжан виділяти не менше двох конвоїрів, які повинні були розташовуватися на 10-метровій відстані від конвойованих; заборонялося конвоювати групи каторжан у понад 100 осіб.

Усе це дозволило зменшити кількість утеч каторжан, однак запобігти їм повністю не вдалося. Так, у ніч на 26 липня 1948 р. з табпункту №3 особливого табору «Береговий» сталася групово озброєна втеча. 12 каторжників убили трьох співробітників охорони, захопили сім автоматів, ручний кулемет, револьвери, понад тисячу набоїв і спробували втекти. У ході переслідування 10 утікачів були вбиті. Втрати переслідувачів становили 3 особи⁵⁷.

Попри ці резонансні випадки втечі з каторжних відділків були доволі рідкісним явищем, що пов'язане з особливостями режиму утримання та створеною тут широкою агентурно-інформаторською мережею. Так, згідно зі спогадами колишнього в'язня Г.С.Климовича, під час повстання в особливому таборі «Гірський» у 1953 р. спеціальна комісія з числа в'язнів відкрила сейфи оперативного відділу 4-го табірної відділку з метою знайти списки «стукачів». Результати всіх шокували – кожен п'ятий в'язень був завербований адміністрацією⁵⁸.

18 травня 1954 р. розпорядженням МВС СРСР «Про порядок утримання засуджених до каторжних робіт у табірних підрозділах при ВТТ і УВТТК МВС–УМВС» каторжники прирівнювалися до решти в'язнів. Із цього часу для них було встановлено режим утримання, передбачений загальною інструкцією по виправно-трудовах таборах і колоніях МВС СРСР від 27 березня 1947 р. Тепер вони практично нічим не вирізнялися від контингенту, який утримувався на суворому режимі. На цьому історія каторги у СРСР завершилася.

⁵⁵ История сталинского ГУЛАГа... – Т.4. – С.268–271.

⁵⁶ Там же. – С.297.

⁵⁷ Бирюков А. Колымские истории: Очерки. – Новосибирск, 2004. – С.251, 299.

⁵⁸ Макарова А. Норильское восстание // Воля. – 1993. – №1. – С.88.

Отже, каторга у СРСР упродовж свого існування являла собою частину державної системи покарань. Каторжні роботи були найсуворішим покаранням із найбільш тяжкими умовами праці та утримання в'язнів. Каторжники становили найнижчу ланку піраміди ГУЛАГ, на яку тиснула вся міць сталінської пенітенціарної системи. Де-юре це була найбільш дискримінована верства радянського суспільства. Можливо, для в'язнів, які дійсно вчинили вкрай важкі злочини, з погляду не тільки тогочасної влади, а й суспільства загалом така кара була справедливою. Проте багато засуджених, як показує практика радянського судочинства тих часів, були звинувачені за сфабрикованими справами або ж отримали жорстокий вирок без достатніх на те підстав. А головне, і це де-факто визнала вища влада СРСР, зробивши відповідні зміни у радянському законодавстві, – каторга є антигуманним видом покарання, який у цивілізованому суспільстві не повинен мати місце.

Для української історичної науки особливий інтерес викликає фактологічний матеріал і дослідження саме українського аспекту означеної проблеми, зокрема питання про кількість і питому вагу українців серед загального контингенту засуджених до каторжних робіт (зауважимо, що тут ідеться як про етнічних українців, так і представників інших національностей – мешканців України на час вчинення дій, за які було винесено такі суворі вирокі). На жаль, автори статті не володіють подібною інформацією. Водночас у нас є підстави стверджувати, що, за попередніми оцінками, частка українців серед загального контингенту каторжників була чималою (від третини до половини всіх каторжан). Більш точні дані, які б розкривали український аспект та формували український погляд на означену проблему, можуть дати лише подальші ґрунтовні дослідження. Плідним у цьому напрямі, на нашу думку, може бути вивчення матеріалів відповідних судових справ.

For 11 years (1943–1954) there was a special measure of punishment in the Soviet Union – penal servitudes. It was introduced as the punishment of persons accused of especially serious crimes against the state (Nazi criminals and their accomplices). For the maintenance of this punishment measure prisoners there were created a special convict departments in the labour camps, later the prevailing majority of convicts contained in specially created especial camps of the Ministry of Internal Affairs of the USSR. Conditions of the maintenance and work of this category of prisoners, even in comparison with conditions of other GULAG's prisoners, were extremely severe and brutal that led to high disease and death rate of a contingent. Only in 1954 convicts in the legal status have been equal to other prisoners, and this kind of punishment has been withdrawn from the Soviet legislation. In this article for the first time is made an attempt to take up questions connected with penal servitude in the USSR in complex.

